

Hol a víz a medencéből?

„Aki versenyt akar úszni, annak be kell ugrania a medencébe” – szól a magyar értelmiség lehetőségére és az állampárthoz való viszonyára vonatkozó Kádárkori szentencia. Sokan ismerik hozzá a folytatást is Szijártó István Eötvös kollégiumi igazgatótól: „de nincs víz a medencében”.

Egy kutatás margójára

2019 nyarán-őszén készíthettem egy szűk tucatnyi interjúból álló sorozatot a rendszerváltoztatás történetének talán kevésbé ismert szereplőivel. Olyan személyeket akartam fölkeresni, akik az átalakulás éveiben még nem voltak az események alakítói, de akkori hivatásuk, foglalkozásuk vagy éppen későbbi pályafutásuk miatt érdekes – és talán unikális – emlékeik vannak.² Így jutottam el B. Révész László dokumentumfilm-rendezőhöz, Bábel Balázs kalocsai érsekhez, Balog Zoltán református lelkészhez, Bíró László tábori püspökhöz, Borsi-Kálmán Béla történész-diplomatához, Gereben Ferenc szociológushoz, Hoppál Mihály folkloristához, Sótonyi Péter állatorvoshoz, Szijártó István Eötvös kollégiumi igazgatóhoz, Szili Katalin jogászhoz és Szövényi Zsolt minisztériumi főosztályvezetőhöz.³

BOJTOS ANITA PhD (1986) történész, Mika Sándor Egyesület.

- 1 A lehetőséget hálásan köszönöm Bíró Zoltán főigazgatónak, aki befogadta kutatási tervemet a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archivum számára, és tanácsokkal látott el a munka előtt és alatt egyaránt.
- 2 Az ötletet Kiss Gy. Csaba *Harminc év után: 1988–1989. Személyes történelem* című könyvének 2019. júniusi bemutatója adta, amelyen Tevely Arató György a szerzőt többek között a nemzedékiségéről, a hivatásvállalásról vagy a kapcsolat- és hálózatépítésnek a rendszerváltoztatást előkészítő stratégiáiról kérdezte. Számos értékes és továbbgondolásra alkalmas válasz mellett szó esett a hiányokról is, legyen szó a folyamatban aktívak mulasztásairól vagy éppen a passzívak családosságairól. Köszönöm Tevely Arató Györgynek az interjúk közös vonásait kiemelő, elemzésükhez adott szerkezeti és tartalmi javaslatait, amelyekre jelen beszámolómat is ráépíthettem.
- 3 A beszélgetésekhez kidolgoztam egy kérdéssort, amelyben kitértem arra, ki hogyan került kapcsolatba a rendszerrel szembeni szellemi-politikai álláspontokkal és mikor; miben volt

Kísérletem célja nem az volt, hogy megnézzem, kikerekedik-e a beszélgetésekből egy vagy több narratíva, hiszen ebben a részt vevő személyek miatt biztos voltam. Mindnyájan értelmiségiként tevékenykedtek az 1980-as években, több-kevesebb rálátással az országos politikára, és világos elképzeléssel arról, hogy saját hivatásukban, munkakörükben posztjukon mi a feladatuk. Borítékolható volt az is, hogy az anyag sokszínű lesz, és tartani lehetett tőle, hogy az emlékek talán össze sem érnek.

A felmérés nem lett (nem lehetett) reprezentatív – és így a szövegekből levont következtetések is csak óvatos általánosítást engednek meg –, mégis az anyag áttekintése folyamatában már most úgy tűnik, hogy az interjúalanyok rámutatnak egy bizonyos típusra: a szolgáló értelmiségre. Kik lehetek ők?

A rendszerváltoztató értelmiségnek egy reflektorfénytől távolabb eső, dolgok kezeket kívánó másodvonalában olyanok tevékenykedtek az 1980-as évek végén, akik saját működési terepükön épp úgy létrehozták a „szabadság kis körreit”, mint az ismert ellenzéki csoportok; esetleg példájukkal kovász szerepet tölthettek be; vagy éppen képesek voltak közelíteni egymáshoz a látszólag távol eső társadalmi csoportokat, helyi szinten segítve elő ezzel a kommunizmus alatt szétzilált magyar társadalom sebeinek gyógyulását. (Most tekintsünk el attól, hogy ez mennyiben valósult, valósulhatott meg akkor vagy az elmúlt harminc évben.) Mindannyiuk életében meghatározó szerepet töltött be a vidékiség élménye, a helyi vagy később a vidéki szolgálat alapján a fővárosi közösség-szervezés, közösségépítés tapasztalata.

Mihez köthető ez a szolgáló értelmiségi magatartás? Alighanem olyan foglalkozás(típus)okhoz, amelyekben közös a szabadság élménye.⁴ Hangsúlyosan kíváncsi voltam ezért egyrészt az egyénileg megélt szabadságra, amelyet kifejezetten az interjúalany 1980-as évek végi munkaköre és hivatásgyakorlása rostáján akartam átmosni, másrészt a hivatáskiteljesítő, belső szabadságra is. E hivatásoknak a szabadsághoz való viszonya pedig lehetőséget kínált a kultúra,

érzékkelhető saját hivatásgyakorlása terepén, munkahelyén a szabadság hiánya a rendszer idején; milyen élményei vannak arról, ahogyan saját közegében (munkahelyén, baráti társágában) lezajlott a rendszerváltoztatás; hogyan tudná meghatározni saját nemzedékét (és milyennek tartja ezt a nemzedéket); mely társadalmi réteget, csoportot látja a rendszerváltoztatás főszereplőjének (negatív vagy pozitív értelemben); mit gondol, melyek az átmenet folyamatának és a rendszerváltó csoportosulásoknak a meghatározó személyiség-típusai; milyen külföldi kapcsolatokkal rendelkezett; van-e olyan döntés, esemény, amiről utólag úgy gondolja, hogy másként kellett volna csinálni, mert 1988-90 politikai szereplői tévedtek. Az interjúkat csak részben zártam le: a Gereben Ferencsel folytatott beszélgetés jelenleg szerkesztési stádiumban van, ezért az ő esetében a szó szerinti idézetektől eltekintek, az elhangzott információkat azonban beépítem. Emellett az interjúalanyok nagy részéhez terveim szerint vissza fogok térni, hogy már mélyebben és célzottabban is foglalkozzam azokkal a kérdésekkel, amelyeket a következő néhány oldalon tárgyalok.

4 Ez utóbbit három területre osztottam: a művészet szabadsága, a tudományos hivatás szabadsága – utalva szándékosan az Eötvös Kollégium jelmondatára: „Szabadon szolgál a szellem” –, valamint a transzcendenciára épülő egyházi hivatások lelkiismereti szabadsága.

a tudomány és az egyházak tagjainak a rendszerváltoztatásban betöltött szerepét – egyéni indíttatástól függetlenül, de a nemzethez való viszony szempontjából nézve – közös nevezőre hozni. Vagy legalábbis lehetőségeiket egymás példájában – „tükör által homályosan” – szemügyre venni. Az elkészült interjúkkal elsősorban kísérletet akartam tenni arra, hogy megfogjam a rendszerváltoztatás – politikai szereplés felől nézve – másod- és harmadvonalának olyan közösségeit, amelyeknek néhány reprezentatív tagja az átmenet társadalmi lecsapódásáról új képet festhet, és árnyalhatja eddigi ismereteinket.

A jelen dolgozat egy kezdődő kutatás első állomásának benyomásait tartalmazza annak a négyszázezer leütést számláló, tizenegy beszélgetésnek a tapasztalatai alapján, amelyre az elmúlt hónapokban került sor. A tematikus *Hitel*-szám fölhívását látva döntöttem úgy, hogy ezeket a benyomásokat röviden összefoglalom.

Egy ethosz nyomában

A sokféle életútra vonatkozó sokféle beszélgetésből meglepő helyeken bukkantak föl egymásra rímelő elemek az egyéni visszaemlékezésekben és az ezzel párhuzamos utólagos értékelésekben. Az alábbiakban egy vázlatot szeretnék kínálni arra, hogy a különbségek és hasonlóságok nyomán mi az a közös nevező, ami e sokféleség ellenére megmutatkozott a munka során. A válaszokból kigyűjtöttem azokat a témákat, mozzanatokat – nevezzük most az egyszerűség kedvéért interferenciáknak –, amelyeken keresztül a szövegek kapcsolódhatnak egymáshoz. Ezeket egy-egy példával és néha ellenpéldával illusztrálom az alábbiakban.

Szakmaiság

Minthogy minden interjúalanyom értelmiségi munkakörben tevékenykedett a rendszerváltozás körüli években, és ehhez részben a családi háttér inspirációja nyomán, részben pedig tehetségük, egyetemi tanulmányaik és egyéni ambícióik segítségével jutottak el, így az 1989-re gyakorolt hivatás alapja minden esetben a szakmaiság lett. Ez a szakmaiság nem csupán a munkavégzéshez szükséges tudást jelentette, hanem azt a hitelesítő tényezőt is, amely az interjúalanyt a saját közösségében, szellemi közegében szuverénná tette. A hitelesítő erő nemcsak a szakmai munka minőségére vonatkozott, hanem – ezzel részben összefüggésben – arra is, hogy a hivatásához tartozó munkakörben az interjúalany kitartóan, azaz évtizedekig vagy akár egész életén át megmaradt. (Az egyháziak esetében ez nyilván kötöttebb, kevésbé meglepő.)

Ahogy Szövényi Zsolt felsőoktatási főosztályvezető fogalmaz írásos válaszában a saját, negyvenkét éven át tartó minisztériumi szolgálatának tapasztalata alapján: „a közszolgálatban két megkerülhetetlen követelménynek kell

megfelelni: a szakmaiságnak, amely az általam gondozott terület történetét, jelenét és várható alakulásának ismeretét, jogi kultúrát és tudását, valamint a folyamatokban a jelenlétet, a »terepismeretet« jelenti. Másrészt, miután minisztériumi munkahelyem az államigazgatás része, jelenti a kormányzati lojalitást, a kormányzati fegyelmet, önfegyelmet.” Ugyanez a szakmaiság, a választott tudományterületen végzett kitartó, hosszú távú munka jelenik meg a Szili Katalinnal folytatott beszélgetésben. „Két olyan portfólió volt és van, amit a pályafutásom kezdetétől [azaz a politizálás során is] viszek: az egyik a környezetvédelem és a fenntartható fejlődés – ma is a Nemzeti Fenntartható Fejlődés Tanácsa tiszteletbeli elnöke vagyok mint alapító –, a másik pedig a nemzetpolitika. [...] Alapítója vagyok a Kárpát-medencei Magyar Képviselők Fórumának [...]” B. Révész László, aki a rendszerváltoztatás idejére már három évtizede dolgozott a Magyar Televíziónál, az 1990-es személyi változásokra visszaemlékezve számolt be arról, hogy egy ideig bizonytalan volt, megmarad-e az állása. A bizonytalanságnak azonban az MDF-kormány idejére vége lett: „szerencsére egy-két év után rájöttem megint, hogy szakember vagyok, és szükség lehet rám” – fogalmazott.

A tanult, több közegben is otthonosan mozgó értelmiségi az ismereteit kamatoztatva válik hitelessé szolgálati közegében is. Balog Zoltán Maglód református gyülekezetének lelkészeként szembesült azzal, hogy az elmaradott Pest megyei település lakosai számára – akik nem melleleg abból a társadalmi csoportból kerültek ki, amelyre a késő Kádár-korban a legkevesebb figyelem irányult – mennyire sokat jelentett, hogy „jó némettudásomat és nyugati kapcsolataimat kamatoztatva létesítettünk egy testvérgyülekezeti kapcsolatot a keletnémetekkel. Volt ereje annak, hogy az itteni nyomorúságba, a gyökértelen, elvándorolt emberek közé megérkezett egy berlini magas értelmiségi, mert fölértékelve érezték magukat. [...] Az a szociális és kulturális réteg, amely a helyi lakosságot is adta, senkit sem érdekelt akkoriban.” Borsi-Kálmán Bélát szakmai tudása, jó nyelvismerete és fölkészültsége miatt találták meg a szerveződő MDF soraiból. „A barátaim akkor már kezdtek szerveződni, és szükségük volt idegen nyelveken tudó emberekre, én is bekerültem az MDF Külügyi Bizottságába mint második számú francia és első számú román referens.” Ez azonban nem járt együtt pályaváltással: diplomáciai szolgálatai idején továbbra is történésznek tartotta magát, „mert a történészi objektivitásom megőrzését már akkor a legfontosabb dolognak tekintettem és tekintem máig”. (Az elhatározás stabilitásának egyik jelképes, de találó eleme, hogy külszolgálati idején munkakönyvét sem kérte ki az ELTE-ről, ahol akkor már oktató volt.) Az 1990-es választási győzelmet követően bukaresti kulturális referens lett. „A Külügyi Bizottságban betöltött pozícióból minimum egy genfi első beosztott vagy akár még bukaresti vagy belgiumi nagyköveti státusz nézett volna ki, de életem egyik legjobb döntése volt, hogy nem így történt. Messzi és presztízses helyek helyett ugyanis a szülőföldemre kértem magam majdnem száz százalékos román nyelvtudással, egy megírt könyvvel és több műfordítással – meg ezzel a mozgékony

sággal, amit a környezetváltások nyomán magamra szedtem. Az új közegben végzett munkát az 1994-es kormányváltáskor is elismerték. [...] lett egy kis reputációm a törzsgárda, a moszkovita és a nómenklatúrák társaság körében, legalábbis nem tekintettek nyílt ellenségnek. Többekben fölmerült 1994-ben, hogy engem talán nem is kéne elküldeni. Mindössze ketten voltunk ilyenek: Kovács István meg én. [...] Mi voltunk azok az egész, a külügyi pályát is kipróbált társaságban, akik a saját szakterületünkre kértük magunkat: mert ő Varsóba ment kulturális tanácsosnak, én meg Bukarestbe.”

A fentiektől kicsit eltérő módon, más területen volt fontos a szakmaiság és az abból építkező formaérzék Hoppál Mihály folklorista esetében, akit az általa és bölcsész értelmiségi barátai által 1981-ben alapított Március 15. Emlékérem történetéről kérdeztem. Az emlékérem, amely „a hazának tett kiemelkedő szolgálat” elismeréseképpen, alulról jövő kezdeményezés eredményeként évente egyszer talált gazdára, mindössze egy éremből és egy kézzel készült, dísztokos pergamen oklevélből állt. „Az oklevelet Szakály Ferenc történész írta meg gyönyörű latinsággal” mindig a kitüntetettre szabva, az oklevélen függő pecsét pedig egy valódi 1848-as pecsét másolata volt. „Autentikus pecsétünk volt, mert a feleségem és Kovács István felesége a Nemzeti Múzeumban dolgozott akkor, így egy eredeti 48-as pecsétet nagyíttattunk föl egy vésnökkel.”

Vidékiiség

Interjúalanyaim kivétel nélkül mind vidéken születtek és töltötték gyermekkorukat. A vidéki származás vagy a vidéki életformával való közvetlen kapcsolat többléttudást jelentett a fővárosi értelmiségi közegben: a többléttudás komponensei az értelmiségi tudatú családi háttér és neveltetés, rálátás a mezőgazdaságra és az átalakuló paraszti életformára (erről lásd még alább a toposzokat!), a társadalmi kérdések iránti fogékonyság, valamint a kritikai szemlélet, személyes tapasztalatok ütköztetése az állampárti retorikával.

Szili Katalin így emlékszik vissza az 1990 körüli évekre és arra, hogy az MSZMP tagjaként tagja volt a Független Jogász Fórumnak is: „én kicsit vidéki-ként néztem mindent, helyi közösségekben pedig nem volt olyan ellentét, mint az országos politikában”. B. Révész László dokumentumfilmese szemére minden bizonnyal nagy hatással volt a délvidéki születés, valamint hogy Jugoszláviából menekülve a háború alatt Pécs mellett telepedtek le. „Peterd Pécestől 20 kilométerre egy kis zsákfalu. Még bekötőútja sem volt az 1960-as évekig, csak egy salakos út vezetett le az Újpetre felé vezető országútról, és itt állt meg a busz. A faluban csak földút volt. Tíz éven át éltünk itt...” Szijártó István számára Kaposvár, családjának a helyi társadalom életében betöltött szerepe és iskolái jelentették ugyanezt. „Az újvidéki hideg napok idején születtem, menekültünk a front közeledtével, majd visszatértünk Kaposvárra, miután a front megmerevedett.” A vidéki háttér jelentőségét szinte a teljesség igényével fogja össze Szövényi Zsolt, amikor gyökereinek szemléletformáló hatásáról beszél,

és egyszerre emlegeti a „családi indíttatás”, a „kisvárosi környezet tapasztalatait”, valamint a „vallásos neveltetés” jelentőségét.

A vidékiség nemcsak a származásban, hanem az interjúalanyok vidéki szolgálati helyét tekintve is jelentős. Az itt végzett munka során ugyanis megtalálták a módját annak, hogy a fentebb említett szakmaiság és az erős hivatástudat segítségével közösséget építsenek és/vagy értéket teremtsenek. Az imént idézett Szijártó István például Kaposváron volt előbb gimnáziumi, majd főiskolai tanár, Szili Katalin Pécsen végzett jogsegély-szolgálatot, a lekipásztörök – Bábel Balázs, Balog Zoltán és Bíró László – pedig a helyi közösségszervezésben és ifjúságpasztorációban vállaltak szerepet.

Állami besorolás kontra családi tudat

Interjúalanyaim csaknem mindegyikénél fény derült arra, hogy a társadalmi származás – azaz a családi háttér és a családi hagyomány – értékrendje különbözik attól az állami értékrendtől, amelyben érvényesülni lehet. A magyar társadalom többsége számára ismert jelenség akkor vált számukra vízvonalstóvá, amikor értelmiségiként szembesültek azzal, hogy az érvényesülés megspórolhatatlan a hivatásban maradáshoz: a lelkiismereti alapú döntésben ellentétes oldalra kerül szellem és lélek.

Szijártó István igazgató írja: „A kettős nevelés világában nőttem fel, szüleim tisztviselők voltak, kiszolgáltatta a rendszernek. Apám 1954 és 1956 májusa között koholt vádak alapján elítélve börtönben volt. Mehettem volna nyugatra a forradalom leverése után, de bátyámmal együtt itthon maradtunk.” Hasonló élmény, a családfő szembekerülése a hatalommal mutatkozik meg Szövényi Zsolt visszaemlékezésében is, aki a családi értékrend melletti döntéséből vezeti le a szakmai életében vállalt legfontosabb feladatait. „A rendszer tudomásulvételével, elfogadásával szembeni magatartásomat – sok más kortársamhoz hasonlóan – a családi indíttatás és a kisvárosi környezet tapasztalatai, valamint az egyetemi időszakból kiemelkedő Eötvös Kollégiumi évek határozták meg. A vallásos neveltetés magában hordozta az általánosan elfogadott ideológiával szembeni gondolkodásomat, életvitelemet és a rendszer-váltó években az egyházi felsőoktatás újraindítása melletti elköteleződésemet, az első alapítványi intézmények létrehozásának támogatását és ebben az állami feladatok vállalását, a segítség nyújtását eredményezte. A Kőszegen megélt 1956-os, októberi napok történései, Édesapám szerepvállalása és annak következményei a hivatalostól eltérően határozták meg nézeteimet mind az ötvenes évekről, mind a forradalomról és azt követő időszakról. Felejtésről nem lehetett szó, de a hallgatás a csak a szűk körben történő megnyilatkozásnak nyitott teret.”

A családi tudattal szembe kerülő állami értékrend Gereben Ferencnél a „másodrendű állampolgár tudatában” mutatkozott meg: az iskolai felvételik esetében alkalmazott társadalmi besorolást tekintve X-es háttérből (ide gyűjtötték

„a rendszer ellenségeit”) érkezett. Az egyetemre úgy tudott bekerülni, hogy nem édesapjának egykori katonatiszti mivoltát nézték, hanem azt, hogy felvételi előtt két évig betanított üzemi munkás volt. Ahogyan egy néhány évvel ezelőtti visszaemlékezésében írja az egyetemista élete kezdetéről: „Belső szorongással kezdtem új életemet: a bölcsészkarra ugye – a felvételin a KISZ-es fiú is megmondta – »csak marxisták kerülhetnek be«, nyilván én vagyok az egyetlen kivétel, tehát vigyázni kell!”⁵ Ugyanez a mellőzöttség, másodrendűség-érzés mutatkozik meg B. Révész László élményeiben. Miközben katolikus, határon túli magyar családból származva került Baranyába, állampolgárságának hiánya a magyar identitás ellenére az anyaországban hátrányként érte. „Apámat csak lassan honosították vissza, noha teljesen magyarok voltunk, nem volt magyar állampolgárságunk, és az eredeti családnevünk is Rapcsák – az 1950-es években magyarosítottunk csak Révészre. A honosítás hiánya miatt így a földosztásból mi kimaradtunk. Apám mindenféle cselédmunkát vállalt: ő volt a harangozó, a sírásó, a részes arató – és így éltünk...” Ezzel szemben azonban saját erejéből és tehetségéből felvételt nyert az egyetemre, amelynek során éppen az apja kényszerből vállalt munkái jelentettek plusz pontot. „Maximális pontszámmal kerültem be az egyetemre, igaz, ebben volt egy kis trükk, ugyanis munkás származásúnak jelentettek be: apám előbb cseléd és mezőgazdasági munkás volt, aztán meg postás, de akkor még a származás szerinti besorolás plusz egy pontot jelentett.”

Szili Katalin esetében a politikai életbe történő belépéshez viszonyult kritikusan a család. „Római katolikus vagyok, 1977-ben templomi esküvőnk volt Pécsen a bazilika Corpus Christi kápolnájában.” Mintegy két évtizeddel később azonban „otthon nem örültek [...], nem tartották szerencsésnek, hogy a jogász végzettségemmel politizálásra adom a fejem”. Sótonyi Péter családjában a fogalomhasználatig ment a következetes rendszertagadás. „Úgy nőttem föl, hogy édesanyámtól egyszer sem hallottam kiejteni azt a szót, hogy „felszabadulás”. Úgy beszélt róla, mint ahogyan az időszámításban van Krisztus előtt és Krisztus után – azt mondta, oroszok előtt és oroszok után. [...] Édesapámat pedig a rendszer mint »népnyúzó intézőt« börtönözte be. Anyám mindig mondta, hogy soha olyan elegáns környezetben nem járt, mint a győri börtönben, mert apám rabtársai csak püspökök, katonatisztek meg földbirtokosok voltak.” Bábel Balázsnál az édesapa példája a hivatásválasztásra is kihatott. „A világnézetem stabil, nem változott, kereszténydemokrata vagyok, apám a Barankovics-párt tagja volt parasztember, de művelt parasztember létére. Ez számomra is példa volt.” Az interjú későbbi részéből – valamint a Bábel Balázs életútjáról készült kötetből⁶ kiderül, hogy az édesapa az 1970-es években már nem parasztként,

5 Gereben Ferenc: Egyetemi évek. In *Lustrum. Ménesi út 11–13. Sollemnia aedificii a. D. MCMXI inaugurati*. Szerk. Tóth Károly et al. Bp., 2011. Typotex K.–Eötvös Collegium, 838–860.

6 Bábel Balázs: *Isten országútján*. Elmer István beszélgetése Bábel Balázs kalocsai érsekkel. Budapest, 2005, Szent István Társulat. (Pásztorok 3.)

hanem beosztottként dolgozott („apám egy bölcsőde-óvoda karbantartója, kerésze és fűtője volt”).⁷

„Szolgáló magyarok”

A bevezetésben említett közös nevező egyik legfontosabb eleme az a tapasztalat, hogy volt egy csoport az 1980-as és 1990-es évek értelmiségében, amelyik „láthatatlan” volt, mert nem vállalt első vonalbeli szerepet sem a rendszer, sem a rendszerváltoztatás idején, cserébe viszont közösséget teremtett és közösségekben szolgált olyan terepeken, amelyek közvetlenebbül érték el a társadalom tagjait. Az elvégzett – nem reprezentatív – felmérés alapján talán nem alaptalanul fogalmazódik meg a kérdés: nem azok voltak-e a rendszerváltoztatás valódi főszereplői, akiket ma alig tartunk számon, a – Szijártó István szavaival élve – „szolgáló magyarok”? Kérdésekre, amely a rendszerváltoztatás meghatározó személyiség típusaira vonatkozott, ő ugyanis a következőket írta. „A rendszerváltó ezrek többsége nem maradt a politika porondján. Meghatározó személyiség típus? Azt hiszem, sohasem a »szolgáló magyaroknak« az ügyet néző és azért dolgozó emberek személyisége volt a meghatározó.” És egy későbbi helyen: „Emlékeim és barátaim információi alapján a jogászok, bölcsészek, műszakiak, közgazdák. Vidéken főleg az orvosok segítették a változást. A pozíció itt is meghatározó volt.” Ugyanezt fogja meg más oldalról Sótonyi Péter is azzal, hogy az átmenet folyamatában harminc éve hangsúlyozott bölcsészek mellett a vidéki reálértelmiség kovász szerepére hívja föl a figyelmet. „A bölcsészek szerintem a rendszerváltás kezdeményezői voltak inkább, az erjedés folyamatában pedig már legalább akkora, ha nem nagyobb szerepe volt a reálértelmiségnek, akik így vidéken például közvetlenül is tudtak hatni saját környezetükre.”

Szili Katalin, miután az 1990-es választási kampány véget ért, visszatért a polgári életébe: „a jogsegélyszolgálatot folytattam, de a politikától visszavontam” – fogalmazott. Ugyanerről számolt be Gereben Ferenc is, aki a kampányban az MDF tagjaként vett részt. Az 1990-es, győztes választás után a párt soraiból kilépve „tért vissza az eke szarvához”, azaz tudományos munkájához, ahonnan végül az 1994-es választások szólították ismét (utoljára) vissza a pártba.

7 A családi és állami értékrend szembenállásának közvetett és fordított előjelű példája a történet, amit Bábel Balázs mesélt el már a rendszerváltoztatás utáni, szabad vallásgyakorlás idejéből, amikor egy magas pártbeosztású ember lányát katolikus szertartás szerint eskette. „Saját emlékem, hogy eskettem egy lányt, akinek az apja magas beosztású pártember volt, így a gyereket meg sem kereszteltette. A lány viszont el mert jönni, pedig a szülei nyomást gyakoroltak rá, hogy a vallásosság miatt őket kidobhatják az állásukból. Pécsen eskettem őket, még a lagziba is elmentem. Úgy gondolom, aki ennyire bátor, hogy szembeszáll a családjával, azt meg kell becsülni.” Az értékválasztás itt éppen fordított irányú, vélhetőleg nem független a generációs szemben állástól sem. (A vőlegény egyébként szintén gyakorló katolikus volt.)

A szolgáló magyarok magatartását Szövényi Zsolt fogalmazta meg a legrészletesebben. „Szép számmal voltunk, akik a csendes közéletiséget, a közösségi létet vállalva készültek értelmiségi létre, teremtettük meg kisebb közösségükben a másfajta szabadság világát, formáltuk értékrendünket és ezzel összhangban nem elzárkózva a világtól, vállaltuk a közszolgálatot.”

Az 1980-as évek mint korszakhatár

Mára, azaz utólag már evidenciának, sőt csaknem közhelynek számít, hogy az 1980-as évekre valami megváltozott a kommunista rendszerben, ez azonban nem volt minden interjúalanyomnál egyértelmű. Főként az egyházi szolgálatban állók számoltak be arról, hogy az ő tágabb közegükre, a vallásgyakorlókra lényegében azonos nyomás nehezedett az 1970-es évektől az első szabad választásokig. Az 1980-as évek korszakhatár-jellegének alapvonásai sem egyértelműek: külpolitikai hatásra enyhült a hazai rendszer? A magyar politika a társadalmi változásokra reagált? A formálódó ellenzék máshol kezdett el fogást keresni a rendszeren, mint a korábbi években-évtizedekben?

Az enyhülésre vonatkozó emlékei vannak közvetlen közlőről, az állampárt soraiból Szili Katalinnak. Pécsi főnöke a Dél-dunántúli Vízügyi Igazgatóságon 1988-ban kilépett a pártból – „ez volt az egyik momentum, amiből éreztem, hogy itt valami történni fog” –, de az egyéni döntés mellett a struktúra is átalakulni látszott. Ahogy fogalmaz: „A másik élmény, ami a rendszer alakulásáról árulkodott, az 1988. decemberi megyei tisztújítás volt: Baranya erős fészke volt a pártnak, a megyei párbizottságba ekkor mégis teljesen fiatalokat választottak be.” Balog Zoltán az enyhülés egyik vonásaként tartotta számon előljárójának a fokozatos, mozgásteret tágító tevékenységét. „[Tóth Károly budapesti püspök] már az 1980-as évek közepén meghívta a határon túli magyar ajkú református vezetőket egy tanácskozásra, mi pedig ezen a híren fölbátorodva magyar nyelvű bibliákat csempésztünk Erdélybe [és Kárpátaljára]. [...] Összehívott egy több száz fős presbiteri találkozót, az erről készült fényképen csak úgy feketéllett az egyháztagoktól a Kálvin tér. Ez az 1980-as években megjelent a sajtóban, és mi tudtuk, hogy ezzel megnyílt egy újabb kapu.” Egy későbbi helyen szintén Balog Zoltán így emlékszik vissza: „Abból is érzékeltük a változást, hogy az egyház mozgásteret nőtt, nem mertek már olyan brutálisan föllépni, és új kapcsolatokat is létesíthettünk. Tágult a rendszer az egyházon belül is, azon kívül pedig olvastuk a szamizdatokat, szemináriumokat és repülő egyetemeket tartottunk. Meghívtunk 56-osokat, Rácz Sándort, Újhelyi Szilárdot például, de tartott előadást Tamás Gáspár Miklós is. Ezekre pedig direkt módon már nem jöttek retorziók.” Az enyhülés lehetőségével élve írta meg a református egyházzal szóló vitairatát 1989-ben, amely épp e folyóirat – akkor még kéthetilap – hasábjain jelent meg.

A változás ugyanakkor nem magától jött, B. Révész László fogalmazásából kitűnik, hogy várták azt: „Folyamatosan figyeltünk minden irányba, voltak

figyelmeztető jelek, hogy repedések vannak a rendszeren.” A várakozás azonban nem passzív volt, ellenkezőleg: a „szolgáló magyarok” több éves, akár évtizedes hallgatásuk alatt a saját hivatásgyakorlásuk terepén készültek arra, hogy ha eljön az idő és szükség lesz rá, képesek legyenek közéleti szerepet vállalni. Szövényi Zsolt megfogalmazásához érdemes ismét fordulnunk. „A nyolcvanas években a változást várók, majd annak elkötelezett generációja ma is, alkalmanként a politikai szerepet is elfogadva, a csendesen szolgálatot vállalók gerinchadát alkotja. E generációban kevés azoknak a száma, akik »egy tál lencséért« adták el magukat, és emberségüket, értékeiket forintra váltó meggazdagodottak körében sem nagyon találkozhatunk velük.” Hasonló jelenségről számol be Bíró László is, aki a rendszerváltozás előtt titokban munkálkodó papok ifjúságpasztorációs eredményeként tartja számon a virágzó pécsi katolikus közösségi életet. „Mindig rendszerváltoztatásról beszélünk, mintha ezzel a nagy felütéssel kezdődne a történet, de azért Pécsen olyan példaképei voltak az ifjúságnak, mint a pálos Bolváry Pál atya vagy Csonka Ferenc atya, akik a börtönt is megjárták.”

Talán nem túlzás azt feltételezni, hogy az 1980-as évek korszakhatár-jellege annak tükrében értelmezhető igazán, hogy a változás jeleire fogékony, és addig csendben készülődő hivatásgyakorlók – a szolgáló magyar értelmiség – a sötétből egy fokkal előrébb, legalább a félhomályba léptek. Mindehhez persze szükség volt arra is, hogy új terepek nyíljanak meg számukra. Szövényi Zsolt a felsőoktatásban, Bábel Balázs a sajtó és a média hangnemének változásában tapasztalta ezeket. A felsőoktatásban a nyolcvanas évek közepétől a változások időszakát élhettük meg olyan intézkedésekkel, amelyek már jelezték a rendszer változtatásának igényét, lehetőségét, és lépéseket jelentettek, jelölték a rendszerváltozás útját.” „Megjelentek helyel-közzel olyan cikkek és megnyilvánulások – de csak lassacskán, nem egyik napról a másikra –, amelyekben a vallásos kifejezések már normális kontextusban szerepeltek.” Az előző idézet mellett Bábel Balásznak azonban ezzel ellentétes tapasztalatai is voltak, zömmel a hatalom(gyakorlás) részéről, hiszen az utolsó BM-es 1989 decemberében látogatta meg, előtte nem sokkal pedig – ahogyan egy Pest megyei temetői tüntetésre utalva összegzi: – „1988 nyarán még szétverték az embereket”.

A társadalom életének különböző területein – a fenti példánknál maradva a felsőoktatásban vagy a sajtóban/médiában – megnyíló új terepek lehetőséget jelenthettek ugyan a csöndes és szorgalmas szolgáló magyarok számára a kovászszerep betöltésére, ám a magyarországi államhatalom ezzel párhuzamosan a gyakorlatban nem mutatott oly mértékű enyhülést, mint amekkora változást a kényszerű beszorítottagságból kilépő értelmiség az új terepeken megtapasztalt. A szellemi terepek zárt ajtók mögött épültek. Ahogyan Szijártó István fogalmaz: „[A rendszer bomlását jelző] kérdések és válaszok ugyanis már ott voltak a levegőben, nem pusztán a diákszobákban, de a professzorok irodáiban is. A rendszerváltoztatás előtt már évekkel megvoltak azok a viták, amelyek a reformkommunisták s a rendszer egészét egy demokratikus átalakítással vagy éppen radikális úton megszüntetni kívánók között zajlottak.” Alighanem ez okozza

azt a kettős emlékezést, amely csaknem minden interjúalanyom válaszaiban megmutatkozik, és amelyet Bábel Balázs fenti két mondata illusztrál. A „lehetett érezni a változást” emlékek mellett ugyanis eleven tapasztalat volt még 1956 Magyarországa, 1968 Prágája vagy a lengyelországi statárium, és ezek miatt egészen 1989-90-ig semmit nem lehetett tudni, elhinni abból, ami változásra utalt. „A kommunistákra jellemző, hogy kemények voltak még akkor is, amikor – utólag már látjuk – a rendszer bomladozott, mert ők erősnek hitték magukat.” Találó Szili Katalin értékelése, hogy a belülről átélt időről csak utóbb derült ki, hogy a közép-európai térség számára történelemformáló idő volt. „Amíg az ember benne van, másként érzi, mint utólag, amikor rájön, hogy ezek történelmet formáló idők voltak, és szinte pillanatok alatt átrajzolták a világot. Éreztük viszont, hogy mindez nem csak Magyarországon történik meg. 1987-88-ban még ki gondolta volna, hogy másfél év múlva már egy egészen más világban élünk?”

Az 1980-as évek korszakhatár-jellegét még egy jelenség példázza – és ez már a következő alfejezetre mutat –, tágultak az önszerveződés lehetőségei. Gereben Ferenc említette saját tapasztalatából merítve, hogy az 1980-as évek közepén már érezhető volt, hogy fokozatosan valami gyengül a hatalomban, „a civil szervezetek elkezdtek kibújni a föld alól”, megjelentek a helyi szerveződések főként hagyományápoló közösségek formájában – ezt újpalotai barátaival arra használta ki, hogy megalapítsák az Újpalotaiak Baráti Körét.

Közegek: a szabadság kis körei

Az 1980-as évek változása, a szellemi élet tágulása valójában a szabadság kis köreinek megalakulását jelentette, azt, hogy a „szolgáló magyarok” megtalálták a módját annak, hogy saját közeget teremtsenek, és e közeg viszonylagos szabadságot adjon az értékteremtő, szolgáló szellemi munkához. A saját közeg persze sokféle lehetett, hiszen Szijártó István szavaival élve „a rendszer nem volt egységes, így a szembenállás formái is különbözők voltak”.

A szabadság még minisztériumi szinten is jelen lehetett. Szövényi Zsolt úgy emlékszik ugyanis: „Mind a minisztériumon belül, mind pedig az általunk felügyelt, irányított területen ismertük azokat a másként gondolkodó, hasonló nézeteket képviselő kollégákat, akikkel véleményt cserélhettünk, akikre egy-egy intézkedés megvalósításában számíthattunk.” A felsőoktatásnak azonban nemcsak az irányítása, minisztériumi háttere volt szabadságsziget, hanem egyes intézményei is. A – nyilván nem ok nélkül, de sokszor egyoldalúan – gyakran emlegetett Bibó Kollégium mellett hajdani anyaintézménye, a Ménesi út túloldalán működő Eötvös Kollégium is élen járt a szellemi építkezésben, és ez nem csak saját hallgatói számára volt vonzó. Sótonyi Péter úgy emlékszik vissza egyetemi éveire: „Az állatorvosoknak rengeteget kellett tanulniuk, nem szerveztek nagy ellenzéki összejöveteleket, legfeljebb részt vettek rajtuk. Rendszeresen jártam át a Ménesi útra, az Eötvös Kollégiumba. Sok ottani ismerősöm

volt, és nem félték attól, hogy politikai jellegű rendezvényeket is tartsanak. Ott még az is nagy dolog volt, hogy egy Marosán eljött. Számomra nagyon érdekesek voltak ezek az előadások, még Marosán is, mert olyan dolgokat hallott az ember, amiket itt, a napi anatómia és belgyógyászat mellett nem. Az előadások után általában még közösen beszélgettünk.” Az 1980-as évek második felében, Szijártó István igazgatósága alatt ez már tudatos vállalás volt. „Az Eötvös Collegium élén töltött évek (1984–1992. szeptember) a »béketábor« átalakulásának éveit voltak, s természetes, hogy azt a »fortocskát«, a szellőzőablakot, a zimankós évtizedekben is mindig nyitva tartó Collegium élén igyekeztem valóban az UNESCO jelmondata szerint »világra nyitott ablaknak« örözni...” Minden kommentár nélkül érdemes mindezt tükröként tartanunk Szövényi Zsolt miniszteri tapasztalatai elé. „A nyolcvanas évekre ugyan a változás érzékelhető volt, de adott intézményi vezetéstől függött, hogy milyen mértékben kaptak önállóságot e »hallgatói szabadság szigetei«. A rendszer megváltoztatásának folyamatában szellemi műhelyek voltak ezek a szakkollégiumok, klubok és körök.”

Egyházi közegben ez a szigetjelleg talán kevésbé a rendszer végén, mint inkább az elején – a nyílt üldözés idején, a szerzetesrendek fölösztatását követően – volt tetten érhető. Bíró László a Pécssett megélt tapasztalatok alapján mondta: „a kommunista hatalomátvétel után megpróbáltak egyfajta földalatti egyházat fönntartani apró sejteken keresztül. Főként az ifjúságnevelést akarták ezzel megmenteni. Egy időben még a cserkészlet is működött titkosan, a kommunista idő alatt az én első főnököm is egy cserkészvezető volt.” A pécsi közösségek egyikének volt tagja B. Révész László is: „Valami kicsi nyitás már volt az 1950-es évek végén is: megjelent a *Nagyvilág* című folyóirat, amivel egy fiatal, a belvárosi plébánián szolgáló pap ismertetett meg. Nagyon jókat lehetett vele vitatkozni, kirándulgattunk is. Volt egy csoportja, amely később épp kirándulással bukott le, így őt elítélték. A gondolkodásom formálódásának meghatározó része volt ez is, egy epizód különösen élénken él az emlékezetemben: tábortúznél majdnem az egész éjszakát átvitatkoztuk arról, hogy bár a katolikus hit egyik alapsdogmája a szabad akarat, az ember a saját valóságos életéből mégis azt tapasztalta, hogy ez a »szabad« akarat nagyon be van korlátozva, jobbról-balról determinált. [Ki volt ez a pap?] Csonka Ferenc atya – most már kimondhatom a nevét, meghalt szegény.”

A Pécs melletti Püspökszentlászlón élt egy rövid ideig Balog Zoltán, miután politikai okokból eltávolították a teológiai akadémiáról. „Bíró László akkor még káplán volt a legendás Cserhádi püspök mellett, és az ifjúsági csoportjait oda hozta ki, Püspökszentlászlóra, a Mecsek aljába. Volt egy romos kastély, amit mostanra szépen fölújítottak, történelmi helyszín, mert Mindszentyt is ott tartották házi őrizetben 1955-ben néhány hónapra. Én pedig akkoriban szintén ott laktam egy égre nyíló kis szobácskában, mindenfajta infrastruktúra nélkül. [...] Bíró László ekkoriban kihordta ide a csoportjait, mert itt szabadon tudtunk beszélgetni, ezeken a találkozókon én is részt vettem.” A református egyházban „konkrét hálózatépítés ugyan nem volt, de valahogy természetes módon szerveződöttünk

kis lelkész körökbe regionális alapon. Ami efölött volt, azt nagy gyanakvással nézték, és meg is kapta érte az ember a figyelmeztetését.” Balog Zoltán másik „szabadságszigete” az 1982-ben alakult Dialógus Békecsoport, amely a két nagy hidegháborús ellenfél, az Egyesült Államok és a Szovjetunió nukleáris leszerelését tűzte ki célul (és amelynek pécsi plakátjait Gyurcsány Ferenc távolította el).

Az 1980-as évekre a szabadság egyházi kis körei kétféle közösségtípusba rendeződtek, ahogyan erre Bíró László utalt: „Az apró kis bázisközösségek voltak fontosak, mert az 1980-as években kétfajta ifjúsági szervezkedés volt. Az egyik a Bulányi-féle Bokor-mozgalom, amely ritkán találkozó, kis csoportokban működött. Emellett pedig létezett nagy létszámú hittan – mint amelyet én is tartottam –, amit kis csoportokba szerveztek. Ezt nevezték akkor ‘regnumi struktúrának.’” Bábel Balázs: „volt regnumi és nem csak regnumi csoportom, akikkel foglalkoztam”.

Gereben Ferenc újjalotai baráti köre, amelyet föntebb említettem, szintén egy ilyen szerveződés volt. A társaságot az 1980-as évek elején hozták létre, céljuk a lokális identitás és a közösségi összetartozás erősítése volt különféle helyi programokon keresztül. A rendszerváltoztatásig tartó négy-öt év nagyon intenzív közösségszervezéssel telt: az ÚBK jelen volt az országos értelmiségi köztudatban, még a *Valóság* hasábjain is szó esett róla, ráadásul indítottak egy szabadegyetemet, ahová Gereben Ferenc meghívására gyakran látogattak el Eötvös-kollégisták, például Kósa László vagy Gergely András, de megfordult az egyik szabadegyetemi alkalmon Pozsgay Imre is mint a Hazafias Népfront Országos Tanácsának főtítkára. Gereben Ferenc emellett részt vett egy vallásszociológiai önképzőkörben is, amely 1981–82-ben működött. A Szociológiai Társaságnak nem volt ilyen tagozata, Tomka Miklós azonban a Tömegkommunikációs Kutatóintézetben tévé- és rádióhallgatási szokásokról szóló kérdőívekbe becsempészett általában vallásgyakorlásra és felekezeti hovatartozásra vonatkozó két kérdést, amelyeket azonban nem publikált. A hét-nyolc fős társaság a krisztinavárosi káplán Blanckenstein Miklós lakásán gyűlt össze, Gereben Ferenc egyik későbbi kutatási témája, a vallásosság és a nemzeti identitás viszonya ebből született meg.

Ezt a részt egy Hoppál Mihály-idézettel zárnam. Kassai Lajos lovasíjász, miután megkapta a Március 15. Emlékérmét, díjazottként hivatalos volt a következő évi ünnepekre is, de „nem jött el, hanem helyette összeszedte legjobb barátait, úgy tizenkét embert, szó szerint lovat adott alájuk, készített egy hatalmas zászlót és kokárdát az embereinek, és végigjárták lovon, viseletben a Kaposmérő körüli falvakat március 15-én. Az emberek teljesen megdöbbenek, mi ez. Ahol megálltak, elmondták, hogy ma március tizenötödike van. A következő évben már várták őket, a harmadik évben már terített asztallal és pálinkával fogadták a csapatot. Azok a kis falvak pedig ennek hatására elkezdtek gondolkodni azon, hogy március 15-ét talán meg kellene ünnepelni – hiszen nem volt semmiféle állami megemlékezés. Kassaiék akciója hatására az ünnep mégis ünnepé vált.” A példa azt mutatja, hogy a szabadság kis körét a hagyomány

- március 15. ünnepe esetében konkrétabban a szabadság hagyománya - is megteremtheti. Ez azonban nem jöhetett volna létre anélkül a társaság nélkül, amely az emlékérmét megalapította, az átadást megszervezte, és Budán, Hoppál Mihály lakásában évenként összegyűlve adományozta. „Az volt a rögeszmém, hogy amíg nincs bizottság, addig nem lehet semmit elkezdni, ha viszont van egy bizottság, akkor kiegészítjük egymást.” A folklorista szerint a közösségépítésnek az az alapja, „ha összejövünk, emlékezünk, eszünk-iszunk: mert a communio az, ami a komunitást összefogja és építi, életben tartja.”

Nemzedéki élmény, generációk

A pártállami irányítású, hivatalos közösségi élet nem tette lehetővé a generációs összetartozás-tudat megélését, de egyes esetekben volt mód a generáció-alapú csoportszerveződésre. A generációk elkülöníthetők bizonyos gondolkodásbeli és etikai jellegzetességek szempontjai mentén. Ahogy Bíró László fogalmaz: „[A fiatal papok összejártak, találkozókat szerveztek], volt tehát egy nemzedéki összetartás, még hozzá nagyon nagy.” Beszélgetésünk során ezt egy későbbi alkalommal bővebben is kifejtette, látványos példával illusztrálva a nemzedéki összetartozás szerveződését. „Abszolút a Szentlélektől valónak tartom, hogy például nagyon erős kapcsolattartás volt az ország fiatal papjai között az én generációmban. Amikor 1974-ben pap lettem, kaptam egy kollégától egy üzenetet, hogy menjek hajnali 4-re hozzá a Trabantommal. Oda mentem, beült a kocsiba, fölmentünk a Szent István bazilikába, ahol fölvevünk még valakit. És csak ez a harmadik tudta, hogy hová megyünk, mi a végső úticél, mert egymás felé is titoktartás volt, én sem tudtam, hogy hová fogunk menni aznap.”

Ennek a vele nagyjából egykorú nemzedéknek volt azonban - Pécssett legálábbis - egy előképe, azok, akik korábban, az 1950-es évektől szervezték a közösségeket, azaz folytatták azt, amit az egyház egyébként 1945 előtt csinált. „[Pécssett a pálos Bolváry Pál vagy Csonka Ferenc a börtönt is megjárták], ők az 1960-as évek elején is még összefogták az ifjúságot, [és többek között nem engedték a gimnazistáknak aláírni Mindszenty kivégzési kérvényét.] Amikor én oda kerültem, ez a generáció még élt, és volt egyfajta kiállásuk. És volt egy későbbi másik generáció, akiknek már nem volt annyira veszélyérzetük, és végül ehhez szervesen hozzá nőtt egy újabb generáció. Ezt a három réteget viszont el tudta különíteni az, aki benne élt. Pécs belvárosa, ahol leginkább jelen voltam, általában a régi jeles generációból, egy földalatti egyházhhoz tartozó generációból állt.”

Szijártó István szerint ez a generációs élmény a világi értelmiségi körben nem ennyire markáns, vagy talán egyáltalán nem is számít. Inkább utólagos mítosz lenne? „A nagy generációk szép legendák. Minden nemzedéknek voltak, vannak és lesznek kiváló képviselői, zászlós emberei és becsületes szolgáló emberei. Ahogy Apáczai írta a legjobbakra a jó Isten vigyáz, de a többieknek maguknak kell igyekezni védeni önmagukat és egymást.”

De mégis, ha beszélhetünk a rendszerváltozáshoz köthetően egy nemzedékről, akkor annak a nemzedéknek a különbözőségét, az elődeitől eltérő tulajdonságait Szövényi Zsolt tapasztalatai alapján az alábbiakban lehet megfogni. „A nyolcvanas évek végén az állami feladatként szervezett Ifjúsági Parlamentek plenáris ülésein, a képzési ágazatonként differenciálódó szekciók ülésein kialakított hallgatói állásfoglalások már túlmutattak a helyi gondokon, követeléseik a felsőoktatás és az ifjúságpolitika kérdései már országos kitekintéssel fogalmazódtak meg. Megnyilvánulásaikban már egy másfajta politikai, közéleti kultúra is megnyilatkozott, érveiket a jogszabályokra, törvényekre történő hivatkozásokkal támasztották alá, és a kérdéseikkel az állami és pártirányítástól nem hatalmi megnyilvánulást vártak el, hanem vitapartneret kerestek. Az egyetemeken és főiskolákon ezek az évek a hallgatók és a hasonló vagy azonos szemléletű oktatók egymásra találásának, szellemi csoportosulásaik megerősödésének az időszaka volt.”

A generációk összefogását tűzte ki célul az Eötvös Kollégium rendszerváltoztatás-kori igazgatója, Szijártó István is, aki fölismerte az egykori alma mater személyiségformáló erejét, törekedett közös nevezőre hozni azokat, akik a Ménesi úti intézményhez kötődtek. Vezető beosztásával nincs egyedül az Eötvös Kollégium korábbi diákjai közül: „az MSZMP ideológiai titkára és több munkatársa, a budapesti pártbizottság titkára, a kormány oktatási és művelődési minisztere, a Marxista Főosztály vezetője, több minisztériumi dolgozó, az ELTE, SOTE, MKKE, BME párttitkára Eötvös-kollégista volt, az ELTE tanszékein száznál több hajdani Eötvös-kollégista tanított, sokan felelős beosztásokban. Többségünk – a Kollégium legnehezebb időkben is működő hálójának köszönhetően – az összetartozás, a közös ifjúkori álmok tiszteletében nevelkedett. Az én dolgom ennek az összetartozásnak a tudatosítása volt elsősorban.”

A tanítás, közösségvezetés, intergenerációs élmény

Ha az előző részt Szijártó Istvánt idézve fejeztük be, akkor érdemes éppen az ő példája nyomán elindulni a következő téma felé. Interjúalanyaim többségénél meghatározó szerep jutott a tanításnak, az ifjúságnevelésnek is – ám ezt olyan természetességgel hozták szóba, olykor csak egy-egy utalásban említve, hogy a közös nevező keresésekor szinte elkerülte a figyelmemet. Említhetjük mellette Borsi-Kálmán Bélát, aki 1981. november 1-jétől a Kelet-Európa Története Tanszéken tanított, és 1990 után több alkalommal vállalt diplomáciai szolgálata során is mindvégig az ELTE oktatója maradt.

Az természetes, hogy az Eötvös-kollégisták tanítanak, hiszen a Kollégium a tudóstanárok nevelésére alakult. De aki nem volt kollégista, az is kivette részét az ifjúságnevelésből. Egyházi téren ez természetes volt, a papok-lelkészek hivatásgyakorlásától elválaszthatatlan volt a hitoktatás és a fiatal csoportok megszervezése. A hitoktatás hivatalosan persze nagyon szűk keretek között zajlott csak, ám titokban igyekeztek minél több gyereket elérni. Bábel Balázs minderre

úgy emlékszik: „Nekünk megmondták, hogy a hittanórán kívül nem foglalkozhatunk ifjúsággal. Más kérdés, hogy titkon foglalkoztunk – én például benne voltam később a Regnumban, de ott egy titokfegyelem volt, nem írhattuk föl egymás nevét. Házakhoz mentünk, táborozni hivatalosan sem gyerekeket, sem ministránsokat nem vihettünk. És ha már egy gyerekkel több volt az iskolai hittan órán, aki nem volt beíratva, következménye volt.” Az engedélyezett plébániai hitoktatás egyben a folyamatos nyomás alatt tartás eszköze is volt. Ahogy Bábel Balázs emlékszik: „ha valami nem tetszett az állampártnak, egyszerűen megvonták a hitoktatási engedélyt. És még így sem engedték, hogy a plébánián tartsuk a hittant, sőt még az 1980-as évek második felében is kijöttek ellenőrizni. Fűzfa Imre egyházügyi tanácsos kemény, arrogáns fellépéssel közölte, hogy nem tarthatjuk a hittant a plébánián.” A mozgásteret ezért lehetőleg minél kevésbé szem előtt igyekeztek tágítani, Bíró László például – mint ahogyan fentebb már idéztük – Pécsről vitt kirándulásnak álcázott zárándoklatokra fiatalokat. „Kezdetől fogva elvittem Máriagyúdre, a barokk búcsújáróhelyre a fiatalokat, püspökségi titkárként én szerveztem a zárándoklatot. Nem vertük nagy-dobra, de nem is történt teljesen titokban.”

Maglódon Balog Zoltánnak is nagy létszámú ifjúsági csoportja volt. „Volt egy 40–50 fős ifjúsági közösségem Maglódon, amit persze a pártállam ellenzékinek tekintett, de igazából nem volt ellenzéki, csak egy ifjúsági csoport. Azért volt mégis akkora visszhangja, mert valaki végre megszólította őket. Korábban senkinek nem voltak fontosak. [...] Egy-két érettségizett ha volt köztük, az összes többi gyökértelen családból érkező munkásfiatal. Nem ellenzékiségre, hanem figyelemre és törődésre volt szükségük.” A református egyházban emellett az ifjúsági munka egy másik területre is kiterjedt: „Magyarországi Református Egyház indította el hazánkban elsőként – és nemcsak az egyházak közül elsőként, hanem országosan – a drogmissziót 1983-ban. Hivatalosan nem lehetettek drogosok Magyarországon – tehát nem is voltak –, és akik nincsenek, azokkal az egyház is foglalkozhat...”

A tanári-nevelői mentalitás Sótónyi Péternél – aki ma az Állatorvostudományi Egyetem rektora – is előkerült épp a rendszerváltozás körüli években. Népszerű tanár volt, negyvennégyeszer választották meg a legjobb tanárnak, sőt 1982–83-ban a külföldi hallgatók őt kérték, hogy a felelősük legyen, nem a marxista tanszéki kollégát, ahogyan az addig szokás volt. A rendszerváltoztatáskor KISZ-titkárnak is megválasztották annak ellenére, hogy nem volt KISZ-tag. „Ezt persze már csak két hónapig csináltam, mert utána megszűnt a KISZ.” Gereben Ferencnek szintén voltak tanítványai, ám az ő emlékei közül most inkább egy szakmai konferencia tanulságainál időznék el röviden. Egy tallini olvasásszociológiai tanácskozáson hangzott el ugyanis az az előadás, amely orosz felmérések alapján azt vizsgálta, hogy a különböző generációkhoz mennyire jutott el a GULAG-ok híre. Az eredmény az lett, hogy az orosz társadalomban szinte alig működött az „intergenerációs információátvitel”, egyszerűbben szólva az unokák nem tudtak arról, ami a nagyszülőkkel történt, mert a nagyszülők nem meséltek.

Volt ezzel párhuzamos lengyel vizsgálat (itt meg azt nézték, hogy a lengyel ellenállásról és a varsói felkelésről tudnak-e a fiatalok), ahol viszont látszott, hogy a lengyeleknél sokkal inkább működött a generációs információátadás, mint az oroszoknál.

Miért fontos mindez? Mert a tanítás, a nevelés, amelyet az interjúalanyok, mint a szolgáló értelmiség tagjai vállaltak, ugyanígy „intergenerációs információátadás” és ugyanígy a társadalom egészséges működésének, egyszerűsmind a hagyomány fenntartásának záloga volt, mint a szabadság kis köreibben vagy a hivatásgyakorlásukban végzett munka.

A fenti történet emellett azért is jó, mert visszaül az előző oldalakon említett családi értékrend–állami értékrend ellentét jelentőségére is. Az otthonról hozott értékrend meghatározhatja az ember felnőttkori hivatás- és értékválasztását, amely a politikai viszonyulásait és a pártpreferenciáit is befolyásolja. A rendszerváltozáskor ennek azért juthatott kulcsfontosságú szerep, mert a választópolgár a családi értékrendnek megfelelő értéket a hatalommal radikálisan szembehelyezkedő retorikában – az SZDSZ-ben – láthatta. Azzal, hogy az SZDSZ a szovjet rendszer teljes elutasítását hangoztatta, számos vidéki szavazatot nyert. Ahogy Sótonyi Péter fogalmazott: „Nekem sosem fordult meg a fejemben, hogy SZDSZ szimpatizáns legyek, de sok olyan antikommunista barátom volt, akit viszont megfogott a párt. Hazug módon indultak neki, elárulták az országot a paktummal.” De hasonló jelenségről számolt be Gereben Ferenc is, akinek több volt pannonhalmi bencés osztálytársa vagy éppen katolikus médiumnál dolgozó ismerőse lett SZDSZ-szavazó ezért.

Meddig lehet elmenni az érvényesülésben? – az állampárthoz való viszony

Az állammal és a párttal szembeni viszonyra többféle stratégia mutatkozik meg a fölvetett interjúkban, de akadnak közös vonások. A dilemma ugyanannak a törésvonalnak a lelkiismereti és egzisztenciális dimenziója, mint (lásd fentebb) a családi értékrend és a politikai értékrend szembekerülése egymással: azaz ahhoz, hogy lehessen valamit tenni a hivatásgyakorlás terepén, és a közösségi szolgálat megvalósulhasson, muszáj valamennyire involválódni, közelebb kerülni a hatalomhoz (amelyet az állampárt hálózatai és intézményei révén kiséjít). Ahogyan akkor mondták: „aki versenyt akar úszni, annak be kell ugrania a medencébe”. Szijártó István fűzte ezt a gondolatot tovább – mutatva egyúttal az egyik lehetséges álláspontot – azzal, hogy „de nincs víz a medencében”. Gereben Ferenc, aki ezt a kiegészítést beszélgetésünk során fölidézte, a saját példái alapján a határt a KISZ-tagságnál húzta meg: KISZ még igen, de párttagság már nem, holott a Demokratikus Charta aláírása után több ízben is erősen szorgalmazták, hogy legyen párttag.

Persze a KISZ-be lépés sem volt feltétlenül egyértelmű, ahogyan erre B. Révész László példája rávilágít. „Az osztályunk ellenálló volt, nem lehetett megalakítani nálunk a KISZ-t. Pontosabban a gimnáziumban megalakult, de mi nem

léptünk be. Negyedikben muszáj volt, mert súlyosan megfenyegettek bennünket, hogy nem fogunk bejutni egyetemre, ha nem vagyunk KISZ-tagok, ezért formálisan beléptünk. Fedőszervezetnek egyébként jó volt, mert húsz évvel később például a Televízióban alapítottunk egy KISZ Kísérleti Stúdiót. A KISZ jó fedőnév volt, de a stúdión volt a hangsúly.” Gereben Ferenc szintén a továbbtanulás miatt lépett be a KISZ-be, ezt magánemberként kezdetben nehezen élte meg, majd a vele azonos értékrenden levő KISZ-társakkal lassanként átvették a helyi szervezet szellemi vezetését. Noha állami intézmény alkalmazottja volt, a pártba lépést sikerült elkerülnie, szemben a szintén állami alkalmazott B. Révész Lászlóval. „Csak 1978-ban léptem be, akkor is azért, mert a legsötétebb Brezsnyev-kor közepe tényleg úgy nézett ki, hogy csak akkor tehetsz valamit, ha belül vagy a körön. Akkor indultak a belső reformok, mozgalmak.”

Az állammal való viszony azonban egyháziak esetében nem a párttagságban volt mérhető, mutatott rá Bábel Balázs. „Akinek megengedték, hogy magasabb képzettsége legyen, és ezért Rómában tanuljon, azt szinte mindig beszervezték. Lehet, hogy a világon semmi ártalmat nem csinált beszervezttként, legfeljebb írt egy jelentést a Szent Péter térről, hogy mit mondott a pápa, és hogy nagy volt a tömeg, de mégis egyedül ő tudott magasabb egyetemen tanulni. És egy hazai szemináriumban utána nem lehet mást előljáróvá tenni, csak akinek megvan a magas képzettsége és legalább valami nyelvtudása – hiába tiszta múltú, mondjuk, vele szemben Kis Pista káplán Homokhegyről, nem ő a legalkalmasabb, hogy teológiát tanítson. Egyébként ez volt minden felsőoktatási intézményben is, még a bölcsészkaron is, mert nem lehetett másként.” Az involválódás okai persze sokfélék lehettek, és a cselekedet megítélése is ennek függvényében változhatott. „Utólag látva az lett volna jobb, ha mindenki meg tud maradni Mindszenty vonalán – igaz, akkor meg még jobban ellehetetlenítenek bennünket. A békepapok egy része kényszer hatása alatt állt, Horváth Richárdot, Beresztóczy Miklóst megkínózták, szálkás deszkán húzogatták meztelenül, kilógatták az emeletről: mindent aláírt, a Béketanácsot is, csak hagyják már békén. A békepapok egy része így lett békepap. A másik része meg úgy, hogy személyi és erkölcsi hibái voltak, és azzal megfogták. Még később pedig voltak karrieristák, akik a békepapságért cserébe plébánosok lehettek, külföldi utazási engedélyt és nagyobb lehetőségeket kaptak.”

A „medencébe ugrás” öngáiban még nem jelentett automatikus áruulást. Maga a metaforikus képlettel kifejezett feladvány és a rá adott ironikus válasz is jelzi a fölkínált választási lehetőség manipulatív jellegét. A szolgálat ténye (az „úszásra” való igény cselekvő realizálása) valójában több irányú lehetőségeket tartogatott, mint amit a „belépőjegy” révén előírtak az „uszoda üzemeltetői” – alapvetően úgy tűnhetett némi joggal, hogy egyéni erkölcsi érzék kérdése volt, ki mire viszi a kínálózó lehetőséggel. Balog Zoltán szerint az egyházi struktúrában zömmel nem a pozíció, hanem az egyéni értékrend és az a szerint meghozott döntések – összességében tehát a vezetői magatartás – volt a meghatározó. „[A református egyházban] a felső vezetés jelentős része alapvetően együtt-

működőnek bizonyult az államhatalommal. Ennek egy része nyilván érthető, mert valahogy élni kellett, de volt, ahol ez egy olyan belső azonosulás volt, ami miatt viszont szégyenkeznünk kell.” Akadt viszont pozitív példa is: „Tóth Károly budapesti püspök épp ellenkező előjellel maradt meg az emlékezetemben, ő arra használta az állami vezetéssel való jó kapcsolatát, hogy tágította az egyház mozgásterét az ifjúsági munka, a missziók és az idősgondozás terén.”

Vélemények, toposzok, emlékezhelyek

Az interjúban a fenti interferenciák mellett fölbukkant még egy sor közös vonás, téma vagy tapasztalat, amelyeket alább a teljesség igénye nélkül ismertetek.

A parasztság helyzete és a vidék nehézségei több ízben előkerültek, ezek összevetése már csak a fentebb említett vidéki származás vagy vidéki szolgálati hely szemléletformáló hatása kapcsán is figyelmet érdemelhet. Sótónyi Péter úgy véli, „a magyar nemzetfenntartó erő a mai napig is a vidék, nem Budapest”. Szerinte „faluhelyen az 1980-as években már beindultak és kezdtek normálisan munkát adni a téészek. A 13 millió sertésből ma 2,8 millió van Magyarországon. Volt olyan falu, ahol egykor 1800 szarvasmarha volt a háztáji gazdaságokban, ma meg tizenkettő. És közben kiveszett egy generáció, mert a kicsit is értelmes falusi ember a gyereket továbbtaníttatta, csak hogy ne maradjon faluhelyen. Nem építették ki az infrastruktúrát sem, tönkrement sok minden, amit lehetetlen visszaállítani.”

Balog Zoltán úgy látja, a magyarországi református egyház egyik fő problémáját az jelentette, hogy legnagyobb társadalmi bázisát, a gazdákat elveszítette – és viszont: a parasztok is elveszítették a református egyház támogatását. „A mi egyházunk alapproblémája a kulákügy volt. A kisparaszti, középparaszti, nagygazdai réteget ugyanis, amely a református egyház szíve volt a társadalomban, szétverték a téészesítéskor. Lelkileg és anyagilag is. Elkergették és megalázták őket, a nagy alföldi gazdatelepüléseket hátrahagyva segédmunkásként tengették életüket. Ilyen volt Hajdú Lajos bácsi is, a százhatvanöt centi magas, kicsi kis parasztember, akitől Túrkevén mindent elvettek, kulákká nyilvánították, Sztálinvárosban a szocialista város fölépítésén kellett dolgoznia, idős korára, gyermektelenül pedig megérkezett Maglódra segédmunkásként, egy nyomorult kis nyugdíjjal.” A történet folytatása, hogy ez a Lajos bácsi, miután csaknem véget vetett életének, egy megtérésélmény hatására kijárta, hogy 1978-ban Maglódon templom épüljön a reformátusoknak – még a párttag tanácselnököt is az ügy mellé állította –, és élete végéig a helyi református közösség meghatározó alakja maradt. „Lajos bácsi elmondta nekem, hogy igazán nem az fájt neki, ami Túrkevén történt vele az államhatalom részéről, hanem az, hogy a püspökünk, aki az elnöki tanácsban ült húsz évig, egy televíziós műsorban azt mondta: hála istennek, hogy ettől a reakciós tömegbázistól, a magyar kulákoktól sikerült megszabadulnunk. A saját püspöke ezt mondta róla, pedig hűségesebb volt az egyházához, mint ő.”

A parasztság egyik túlélési stratégiájára mutatott rá B. Révész László a Pogány községben forgatott dokumentumfilmjében: hogy tudniillik nem lehet „csak” mezőgazdaságból megélni. „Pogányban leginkább a melléküzemek tették nyereségesse a gazdálkodást, de akkoriban volt egy kampány a melléküzemek ellen. Pogányban ráadásul állatitatókat gyártottak öntött alumíniumból, benne rézcsavarokkal és furatokkal – tehát lényegében a tsz ipari tevékenységet folytatott, nem mezőgazdaságit. A hazai mezőgazdaság XX. századi szétesésének folytatását B. Révész László szerint a koncepció hiánya is okozza. „...lett légyen létező szocializmus, vagy az azóta különböző színezetekben lévő kormányok, a mezőgazdasággal végig és ma is kísérleteznek. A vidék erodálódása részben ennek köszönhető. Most is hiába hirdették meg a gazdaprogramot, most is inkább csak a gazdagok juthattak több földhöz, egyre inkább folyik a tőkekoncentráció, miközben a vidék népessége kiöregszik.”

A parasztkérdés mellett több interjúalany utalt valamilyen módon az ünnepekhez való viszonyra is. Hoppál Mihály és baráti társaságának emlékére a hivatalosan nem ünnepelhető március tizenötödikéhez kapcsolódott, amelyet természetesen így megünnepeltek. A rítus a következő volt. „[Az] összejövetelet mondjuk egy Kossuth-nótával kezdtünk, ahol azért mindenki kieresztette a hangját, úgyhogy nyilván lehallatszott, hogy sokan vagyunk, mégsem jöttek soha, hogy becsengessenek az elvtársak. Voltak a mi társaságunkban is olyanok, akik részt vettek aznap felvonuláson, tüntetésen az utcán, és elmesélték, hogy mi volt. Az én teóriám az, hogy talán a titkosszolgálatban is voltak rendes emberek, akik még azt hallhatták otthon, hogy március 15. egy tisztességes magyar ünnep. Volt, hogy kiderült az évek során, hogy ha semmiben nem értettünk volna egyet, akkor is abban mindenki egyetért – manapság is –, hogy március 15. nemzeti ünnep, amikor 1848-ban olyan dolog történt, ami az egész magyar népet egyaránt érintette és érinti a mai napig.” B. Révész László az augusztus 20-ai ünnepről készítendő 1980-as évek végi tévéadás körülményeit festi le. „1987-ben Bereczki még ragaszkodott hozzá, hogy az legyen a műsor címe, hogy Alkotmányunk ünnepén. 1988-ben már »kivívtuk«, hogy az legyen, hogy István király napja – pedig mi úgy akartuk, hogy Szent István király napja. Kis üvöltözés után a Szent végül lemaradt.” Az ünnepekkel kapcsolatos terminusváltást rögzíti Bábel Balázs emléke is: „1988–89-ben már nem fenyőfaünnep volt, hanem lehetett beszélni Jézus születéséről.”

A fentiekén kívül vannak továbbá általános, csaknem minden interjúalanyánál előforduló elemek, mint például a rendszerváltoztatás-kori politika „mulasztásos főbűnei”: az elszámoltatás hiánya, a nagymértékű privatizáció, valamint a szocializmusból örökölt, de működő struktúrák (pl. téeszek) szétverése. Ide sorolhatók a tömegrendezvények euforikus élményei (a bős-nagymarosi vízlépcső elleni tüntetés, Erdély-tüntetés, Nagy Imre újratemetése – egyházi vonalon a pécsi Taizé-találkozó, a Szent Jobb-körmenet), a szabadság korlátozása a cenzúra által (az egyháznál és a televíziónál is), a fölkészültség hiánya.

Ez utóbbit talán Bíró László és Bábel Balázs világította meg leginkább. „A rendszerváltók úgy tekintettek az egyházra, mintha nem lenne mögötte negyvenéves diktatúra és kontraszelekció. Erről a helyzetről mindig az a kép jut eszembe, amikor Buda várán leomlik a kőfal, és ott van mögötte egy ragyogó reneszánsz Madonna... Szerintem valahogy így tekintettek akkoriban ránk is: elmúlt a diktatúra, most akkor az egyház lépjen elő a vákuumból. De hát nem volt már akkor egyház! 1988-ra elmúlt negyven év Mindszenty letartóztatásától. Nem volt egyház. [Mit jelent ez?] Kispályás játékosok voltunk egy olyan történelmi pillanatban, amikor pedig nagypályásnak kellett volna lenni. Nekünk, akik fiatalok voltunk, ráadásul semmi gyakorlatunk nem is volt a nagypályás játékhöz” (Bíró László). A fölkészületlenség következménye lett egy átmenet nélküli belesodródás az egyházi kiszolgáltatottságból az elvárások világába. Ahogyan Bábel Balázs fogalmazott: „az emberek irreális dolgokkal jöttek. Emlekszem, Pesten voltam még, amikor egy nő megkérdezte, van-e a Katolikus Egyháznak német nemzetiségű óvodája. Mondtam, asszonyom, most tápáskodunk föl a földről! Mindent vártak tőlünk, de nem volt semmink, mert nem adtak vissza semmit.”

Még mindig az egyházi élet sajátosságainál maradva: az interjúkban – nem csak az egyháziak részéről – előfordulnak toposz-szerű elemek, amelyek önmagukban értékjelzők, és ezért viszonyítási pontok az egyházi és a világi közegekben is: mint például Mindszenty József bíboros, Csonka Ferenc pécsi ifjúsági lelkész vagy Fábián János vári kanonok alakja. Érdekes az 1991-es pápalátogatás két nézőpontja: míg egyik interjúalanyom, Bábel Balázs a pápát fogadó bizottság egyházi tagja volt, addig B. Révész László a köztelevíziónál a pápalátogatás eseményeit tudósította élő adásban.

Fölmerülhet a kérdés, megragadható-e a rendszerváltoztatás egyházi arca. Bár az utóbbi években az evangélikusok példaértékű tényfeltárás után adták ki az állammal való kollaboráció történetének fontos forrásait,⁸ a téma meglehetősen érzékeny. Világiként a gyakorló katolikus Sótornyai Péter úgy látja, az egyházban épp úgy szükség lett volna szembenézésre és elszámoltatásra, mint a politikai életben: „A katolikus egyház megmondhatta volna, hogy ki volt bűnös és áruló, és akkor szembe kellett volna nézni. Mindszenty szent ember volt, elég azt nézni, hogy őhózzá ki hogyan viszonyul.” Miközben Bábel Balázs értékelése néhány sorral fentebb jól mutatja, hogy tulajdonképpen nem volt hová visszalépni („nem lehet teológiatanár a szemináriumban a homokhegyi káplán csak azért, mert tisztamúltú”), ráadásul mindez a világiakra is kiterjedt. „Hadd világítsam meg egy személyes példával. Amikor ide kerültem Kalocsára [érsekként], és meghirdettem az irodaigazgatói posztot, senki nem vállalta el. Kénytelen voltam visszahozni azt az öreg igazgatót, aki értette az érsekségben

8 Vö. Tevelj Arató György: „Viaskodjatok a hitért, mely a szenteknek adatott”. Az evangélikus tényfeltárás legújabb eredményeiről. *Hitel*, 2016. január, 77-96.

levő dolgokat, de a régi idők békeembere volt. Igaz, javára legyen mondva, hogy igyekezett sok mindent helyrehozni, és amikor az ingatlanok visszaadására került sor, sokat küzdött az egyházi javakért. Viszont ha nem őt választom, hanem behoztam volna egy kis káplánt, akinek nincs múltja, semmit sem tudott volna semmiről.”

De a „belső rendszerváltoztatásától” függetlenül vajon a politikai rendszerváltoztatást formálta-e bármilyen mértékben az egyház? Vagy csak a történésekre reagált, esetleg sodródott? Az aktív szereplésnek talán nem is volt realitása: Balog Zoltán szerint a rendszerváltoztatást előkészítő csoportok nem is igazán keresték a kapcsolatot a felekezetekkel. „Erős volt a politizáló magyar értelmiség urbánus, de népi részének is az elzárkózása – részben a csalódottság miatt –, nem is keresték a kapcsolatot az egyházzal. Az egyházat voltaképpen egy gettónak tekintették, amiről azt gondolták, hogy onnan semmit sem várhatnak, ami a rendszerrel szemben erősítheti őket. Az egyházban zajló hitélet ugyan automatikus ellenállás a rendszerrel szemben, de mégsem direkt ellenzéki tevékenység. Akik direkt ellenzéki tevékenységet akartak folytatni, azok nem az egyházat keresték.”

A rendszerrel szembeni egyházi ellenállás és „rendszerváltoztató törekvés”, ha volt, a lelkiismereti szabadság keretein belül maradt, nem lépett ki a társadalomba, pláne nem a politikába.

Szolgáló magyarok. Következtetések helyett

Az interjúk eredeti kérdéseire adott válaszokból, valamint a fenti közös vonásaikból leszűrődik egy elvontabb, a dolgok esztétikai és etikai tartalmára sokkal inkább rámutató kérdéssor, amely kirajzol egy tulajdonsághalmazt, egy közeget és egy magatartásmintát. Létezne „rendszerváltó ethosz”, amely a föntiek mögül lép elénk? Ha igen, mi ennek az ethosznak a szerkezete, melyek az alapvonásai? A válaszokból úgy tűnik, hogy alapvonás a vallásosság, a vidékiség, a „csöndes közéletiség”, a „másfajta szabadság”, a közösségi lét vállalása, a szakmaiság (mint a közéleti szerepvállalás hitelességének záloga), a tanítás és a következő generáció szolgálata, valamint az, hogy ennek az ethosznak a képviselői és cselekvő köreik a hatalmi alapú aránytalan vagyönújraosztásban nem részesültek. Ebben a magatartásban sajátos módon helyet kap a pártállami struktúrákhoz való, látszólag kompromisszumos viszony is, ami a totális diktatúrák konzolidációs és átmeneti periódusainak mindenütt jellegzetes szociológiai velejárója. Ennek lényege nem a kollaboráció, de nem is a demonstratív, alkalmi ellenkezés szalmalángként föl-föllobbanó radikális gyakorlata, hanem a reális és törvényes struktúrákba beilleszkedő munka, amely szerencsés esetben nem kompromitálja képviselőjét akkor sem, ha ez formálisan MSZMP- vagy KISZ-tagsággal jár.

Ehhez tartozik, ám messzire vezet a hagyomány és a folytonosság képviselőinek a kérdése, mert a szolgálat önmagán túlmutató hatásának értékét jelzi.

Szövényi Zsolt a minisztériumi munka kapcsán hívja föl a figyelmet arra, hogy 1990 után sor került „az elfeledett régi képzési hagyományok felidézésére”. Joggal merülhet föl a kérdés: hol volt (vagy még inkább: kié volt) „a hagyomány” előtte? Ki tartotta életben? Milyen régi-új hagyomány születet(het)ett 1990 után? A társadalom szellemi működtetését, önazonosságának továbbvitelét szolgáló terepeken a cselekvés eszközeitől megfosztott, szerepétől elidegenedő ellenállás tarthatott-e igényt a hitelesség jegyére (ha és ameddig volt egyáltalán ilyen ellenállás), vagy az a réteg/csoport, amely a megváltozott körülmények között az eredeti céloknak lehetőleg megfelelni akarva, szakmai és erkölcsi kompromisszum nélkül, de politikailag kompromisszumot kötve működtette ezeket a struktúrákat?

Nem azok tartották-e meg s örökítették-e szervesen – noha a történelem adta lehetőségekhez és szerephez igazított formában – tovább a hagyományt, akik föl vállalták a lehetőségekhez képest nyílt működtetését, felhasználva az erre a hatalom által adott vagy megtúrt utakat is? Nem lehetséges vajon, hogy arról van szó: volt a rendszerváltoztatás idején egy kör vagy nemzedék, amely az 1960-as és 1970-es években készült a hivatására, ekkor szocializálódott, és amelynek – legalábbis főbb tagjai egy részének – muszáj volt kompromisszumot kötnie („beugrania a medencébe”) azért, hogy cselekedhessen a saját közegében? Szövényi Zsolt hívja föl a figyelmet egyik válaszában arra is, hogy a rendszerváltoztatáskor előbújtak azok, aki „tiszták” voltak, akik nem kompromittálódtak, ők azonban gyakran szakmailag nem voltak eléggé fölkészülve a feladatukra: „ismereteinek hiányosságait a változás igazába vetett hitükkel, politikai elkötelezettségükkel kompenzálták”, miközben nem vetették meg az ezzel járó anyagi előnyöket. (Ugyanezt a jelenséget hangsúlyozta Bábel Balázs is.)

A fenti hipotézis törésvonalat rajzol ki a szellemi és a lelki tényezők között: előbbihez sorolva a kompromisszumkész munkát a hivatásban („szolgáló értelmiségi magyarok”), míg utóbbihoz a rendszerrel együttműködő múlt hiányát, a „tisztá” lelkiismeretet. A törésvonal persze mesterséges, a diktatúra sajátja, hiszen a szellem és a lélek a hivatásgyakorlás szintjén nem állhatna szemben egymással.

Amennyiben viszont ez az ethosz mégis létezik, úgy a hagyomány folytatói a látszólagos megalkuvók. Kik ők? Azok, akik képesek voltak közösségben gondolkodni akkor is, amikor ezért le kell mondaniuk a lelki-szellemi függetlenség fontos szimbolikus részeiről, szemben azokkal, akik a szimbolikus tisztaságért cserébe magányosak maradtak, nem szolgálták a közösségüket (szolgálat nincsen közösség, közeg nélkül), és e közeg nélküli magányból léptek elő 1990 után, olykor kikérve részüket a rendszer előtti örökségből. Vajon milyen felhatalmazásuk van a szabadságban azoknak, akik a hagyomány működtetésének folytonosságáról lemondtak? Ki legitimálja őket? Talán nem túlzás azt mondani, hogy volt egy előkészítő generáció – és ennek egy része szorosan kötődött az Eötvös Kollégiumhoz: vagy tagja volt, vagy kollégistákat tudott a barátai között (Hoppál Mihály), vagy eljárt a kollégiumi rendezvényekre (Sótonyi Péter) –,

amely a rendszerváltozáshoz a fenti ethoszon keresztül járult hozzá. Ezeknek az embereknek a hivatásgyakorlásuk közege jelentette az állandóságot, a hosszú időtartamú folyamatot (*longue durée*) és egyéni munkájuk hatását, személyes tisztességüket nem árnyékolta be az a tény, hogy éltek a hatalom által szabadon hagyott utakon található lehetőségekkel: lásd fentebb a legitimáló szakmaiságnál sorolt idézeteket. Ennek a folyamatosságába lépett be számukra (s nem véletlenül éppen számukra) 1990 körül a történelem és a történelmi kihívás. Amikor azonban a történelem árja visszahúzódott, ők nagyobbreszt nem maradtak a politika partravetettjeiként a vízen kívül, hiszen mindvégig megmaradtak hivatásgyakorlásuk közegében.

Az előkészítő szerepük pedig nem csak ebben állt. Szövényi Zsolt írta, hogy az 1980-as évek ifjúsága már más volt, mint az előző generációk, ők törvényekre és jogokra hivatkoztak. Vajon nem azért teheték meg ezt, mert a lelkiismeret és a szellem nagy csatáját az előző generáció már megvívta – részben helyettük is? Új szemléletükkel, vitaigényükkel az elődeik által megmunkált talajon így születhetett meg a jogállamot építő transzgenerációs közösség, amely folytathatta a hagyományt.

Az Eötvös Kollégium névadója, Eötvös József írja: nem azok, kik valami nagyot tettek, de akik valami nagyot képviselnek, foglalják el az első helyeket a történetben. Úgy látszik tehát, hogy van a rendszerváltoztatásnak olyan hiteles, koherens és valószínűleg társadalmilag is meghatározó történelmi rétege, amely a nemzet sorsfordulásakor a hagyomány biztonságát és a szellemi minőséget politikai haszonba tudta forgatni, önazonos tudott maradni, álláspontja etikailag utólag is igazolódott. Ennek mindazonáltal ára volt: a kiszorulás; hogy másoknak csinálták meg a helyet. Ők a szolgáló értelmiség.

Egy bővebb vizsgálat, talán épp a jelen munka folytatása tisztázhatja majd árnyaltabban is a fent vázolt hipotézist, hogy a szolgálat és az érdem is a derékhadé volt a rendszerváltoztatásban. Sőt, a rendszerváltoztatásban épp úgy, ahogyan a magyar történelemben két évszázada általában. Mert ez átível a trianoni trauma és 1989 jubileumán is: a kulturális alapon szervezett nemzet – amely a reformkor óta a magyar nép és az ide beolvadni vágyó jövevények fölöttes, összefogó ereje – szemmel láthatóan és természetesen az értelmiség társadalmi öntudatára épült, azon áll. Alapzatszerepe mindig többre tette képessé, mint amit az állam adhatott – hiszen az újkori magyar történelem öt évszázadának alapjellege, hogy a társadalom nem az állam, hanem a nemzet alapján szerveződik. Ebből következik, hogy nem az állam, hanem a nemzet érzete és folytonos [!] hagyománya nevében cselekvő széles középhad a domináns komponens a nemzeti érdekek meghatározásában és érvényre juttatásában a történelmi fordulatoknál.

A szolgáló értelmiség szerepvállalása mutatja meg, hogy a medencében a belépő ára és az úszómesterek által meghatározott haladási irány ellenére igenis lehetett „azért a víz az úr”. Az úszás teljesítményének értéke a hatalom által sugallt beugrik/nem ugrik be dilemmával szemben az volt, hogy ezt ki hogyan

ismerte föl, s úszásában ennek megfelelően meddig jutott, milyen minőségben lépett újra partra. Tény, hogy a függetlenségéért 1985 után újra küzdő nemzetnek s a rendszerváltoztató államnak is szüksége volt erre a derékhadra, s az is tény, mint látjuk, hogy ez a derékhad a jubileumi emlékezetépítésből alighanem mégis kimarad. Talán mert az átmenet emlékezetét már nem azok írják, akik végigharcolták?

Hogy a derékhadnak pedig mire lenne szüksége? Nagyobb hállára esetleg, de azt ezek az emberek akkor sem kérték, s alighanem ma sem várják. A magyar államnak önmagának van saját presztízse és becsülete védelmében ma arra szüksége, hogy ezt a réteget jobban megbecsülje, és valódi történelmi szerepét világhosszá tegye.

Pinczehelyi Sándor: Wasser (Tamás) (1974, zselatinos ezüst nagyítás farostlemezeire kasírozva, 72x88 cm; a művész és az acb Galéria jóvoltából)